

Любов до рідного завжди має конкретні форми. У сучасній Україні, у вирі драматичних подій, розумієш це особливо чітко. За короткими вигуками гасел і формулами патріотичних слів стоять цілі світи, і один із них — світ рідної національної літератури. Видатні твори українських письменників минулого, зібрані тут під спільною обкладинкою, — це не просто набір текстів, що їх вивчення передбачає шкільна програма, а ще й добра можливість зануритись у світ української людини різних часів і усвідомити, які риси, відчуття й ситуації закладені в культурному до-свіді українців.

Твори, опубліковані в книжці, належать до різних жанрів і різних етапів історії літератури. Деякі з них передають химерну, барвисту, драматичну, а часом навіть комічну атмосферу української минувшини, з її етнографічним колоритом і яскравими портретами персонажів на тлі старожитнього побуту. Це низка літературних образів, улюблених і впізнаваних, наче вишиванки. Вони запам'ятовуються на все життя і спадають на думку як універсальні знаки певних ситуацій — сумний і невеселий сотник Забрюха чи сварки Кайдашів за грушу, яка врешті-решт таки всохла, увійшли в нашу свідомість і в приказки. Весела й спостережлива вдача українця відображується в літературі здавна і творить одну з національних прикмет.

Ознайомлення з наведеними творами демонструє нам багатство джерел, які живили й живлять українську літературу. Уважний читач знайде й поцінує в них і яскраво відображені та творчо переосмислені міфологічні уявлення, і фольклорний колорит, і незрівнянне говіркове розмаїття, у формах якого існувала наша національна мова в ті чи інші часи.

Та хотілося б зробити ще один акцент. Якщо уважно подивитися список охоплених цим виданням класичних творів, побачимо важливу річ: у більшості сюжетів ідеться про вибір, що його в різні часи та в різних умовах мусила робити українська людина. Так, часи й життєві обставини змінювались, як і стиль оповіді, як і естетичні координати, що в них творив автор, — але не минали ситуації вибору, складного, часто

болючого. Між спокусою багатства й обов'язком вірності. Між непростими, але звичними буднями і пошуком привабливого, хоч і непевного щастя вдалині. Між достатком і крилатою мрією. Між учинком по совісті і дією зі страху. Між ідеєю і живою людиною. Усі ці ситуації вибору непрості, усі вони перевіряють людину, творять особистість, зрештою — впливають на її долю. І глибина людських переживань відображується в дзеркалі літератури, стаючи під пером талановитих майстрів тим, що має всі підстави зватися перлинами української класики.

Роман Трифонов

Тарас Шевченко

Причинна

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Її сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,

Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились
Козацькі очі,
Не вимили біле личко
Слізючки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли, —
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькі очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки;
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю, — вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога — милого питать.
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто тее знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напува,
Чи, може, з другою, другу кохає,
її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлині крила,
За синім би морем милого знайшла;

Зрадлива і лукава в нього вдача.
 Навесні він нуртує, грає, рве,
 зриває з озера вінок розкішний,
 що цілий рік викохують русалки,
 лякає птицю мудру, сторожку,
 вербі-вдовиці корінь підриває
 і бідним сиротяткам-потерчатам
 каганчики водою заливає,
 псує мої рівенькі береги
 і старошам моїм спокій руйнує.
 А влітку де він? Де тоді гасає,
 коли жадібне сонце воду п'є
 із келиха мого, мов гриф неситий,
 коли від спраги никне очерет,
 zostавши на березі сухому,
 коли, вмираючи, лілеї клонять
 до теплої води голівки в'ялі?
 Де він тоді?

*Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком киває Русалці,
 ваблячи її втекти з ним по лісовому струмку.*

«Той, що греблі рве» (з *укритою насмішкою*)

Тоді я в морі, діду.
 Мене на поміч кличе Океан,
 щоб не спило і в нього чашу сонце.
 Як цар морський покличе — треба слухать.
 На те є служба, — сам здоровий знаєш.
 Еге ж, тоді ти в морі... А мені,
 якби не помагав мій друг одвічний,
 мій щирий приятель осінній дощик,
 прийшлося би згинуть з парою!

Водяник

«Той, що греблі рве» незаметно ховається в воду.

Русалка

Татусю!
 не може пара згинутися, бо з пари
 знов зробиться вода.

Водяник

Яка ти мудра!
 Іди на дно! Доволі тут базікать!

Русалка Та зараз, тату! Вже ж його немає.
Я розчешу поплутаний сікняг.

(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі, чешиє прибережне зілля.)

Водяник Ну, розчеши, я сам люблю порядок.
Чеши, чеши, я тута підожду,
поки скінчиш роботу. Та поправ
латаття, щоб рівненько розстелялось,
та килим з ряски позшивай гарненько,
що той порвав пройдисвіт.

Русалка Добре, тату.

*Водяник вигідно вкладається в очереті, очима слідкуючи
роботу Русалчину; очі йому поволі заплющуються.*

«Той, що греблі рве» *(виринувши, стиха до Русалки)*
Сховайся за вербою!

Русалка ховається, оглядаючись на Водяника.

Поплинемо з тобою
ген на розтоки,
під бистрії лотоки,
зірвемо греблю рівну,
утопим мельниківну!

*(Хпає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро.
Недалеко від другого берега Русалка спиняється і скрикує.)*

Русалка Ой, зачепилася за дуб торішній!

Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку.

Водяник То се ти так?! Ти, клятий баламуте,
ще знатимеш, як зводити русалок!
Поскаржуся я матері твоїй,
Метелиці Гірській, то начувайся!

«Той, що греблі рве» *(з реготом)*
Поки що буде, я ще нагуляюсь!
Прощай, Русалонько, сповняй коновки!

(Кидається в лісовий струмок і зникає.)

Водяник *(до Русалки)*

Іди на дно! Не смій мені зринати
три ночі місячні поверх води!

Русалка *(прудчаючись)*

З якого часу тут русалки стали
невільницями в озері? Я — вільна!
Я вільна, як вода!

Водяник

В моїй обладі
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Русалка

Не хочу!

Водяник

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Русалка

Ні!
то дарував мені морський царенко.

Водяник

Тобі вінця не прийдеться носити,
бо за непослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Русалка *(з жахом)*

Ні, любий тату,
я буду слухатись!

Водяник

То йди на дно.

Русалка *(поволі опускаючися в воду)*

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

Водяник

Та вже ж, про мене, бався.

*Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно всміхаючись,
дивиться вгору на батька.*

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж вій тебе занапастив би тільки,
потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотню
десь на безвідді.

Русалка

Але ж він вродливий!

Водяник

Ти знов своєї?!

впер у нього свої блискучі очі, дивився на нього довго і вперто, не змигаючи. В тих очах, так здавалося Євгенію, було щось мов важкий сум, змішаний з якоюсь болючою цікавістю. Здавалось, що він хотів щось промовити, запитати про щось у Євгенія, і молодий адвокат, мов прикований тим поглядом, зупинився, ждав. Але Баран по хвилі спустив очі і зайнявся своїм ділом, не мовлячи нічого, — і Євгеній пішов своєю дорогою.

XX

Вечором тої самої неділі Євгеній сидів у своїм покої, зайнятий вироблюванням якогось рекурсу, коли нараз застукано до дверей і ввійшов Стальський. Після тої пам'ятної стрічі, коли Стальський ночував у нього, Євгеній рідко здибався з ним, не заходив у розмову і оказувався супроти нього холодним і байдужим. Він почув, що його стара антипатія до сього чоловіка збільшилася, і не завдавав собі праці скривати се. Але Стальський, мов і не завважував нічого, кланявся Євгенію низенько, стрічав і прощав його облесливим усміхом і навіть — що всім було дивно — позаочі відзивався про нього з великими похвалами. А се була майже нечувана річ, аби Стальський похвалив кого позаочі.

— Добрий вечір пану меценасові! — мовив він, втикаючи насамперед свою голову до покою. — Можна ввійти?

— Прошу! Добрий вечір! — мовив Євгеній не дуже-то приязно, не встаючи з місця.

— Дуже перепрошую, що перериваю пану меценасові роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна?

Євгеній усміхнувся.

— Е, якби-то ми лиш приємної роботи шукали, то різні меценаси і офіціали могли б і з голоду померти.

— Га-га-га! Правда, правда! Значить, не потребую робити собі закидів, що перерву на хвильку.

— Е, се інша річ, — мовив Євгеній. — Робота досить пильна, треба зробити її.

— Надіюсь, що не конче сьогодні.

— Ну, я з таких, що завжди волю сьогодні, ніж завтра. Але прошу сідати. Що вас приводить до мене в таку пізню годину, пане Стальський?

— Пізню? — аж скрикнув Стальський. — Що пан меценас мовлять! Ще ледво осьма. А я до пана меценаса справді з одною маленькою просьбою.

— Прошу, чим могу служити?

— Не знаю, як і казати. Може, се буде занадто велика претензія з мого боку...

— Ну, пане Стальський, без інтродукцій! Знаєте, ви були такі ласкаві допомогти мені при інсталяції.

— Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про се! Я робив для власної приємності і не хотів би, щоб ви за те почувалися до якогось обов'язку супроти мене.

— Ну, та говоріть-бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримося, — жартуючи, мовив Євгеній.

— Бачите, пане меценас, — мовив Стальський, опираючись головою на долоні, а ліктем на розі Євгенієвого бюрка, — тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втракували мене тою чудовою наливкою...

— І вона не дає вам спати, домагається компанії, — сміючись, мовив Євгеній.

— Ні, не те! Зовсім не те! — мовив Стальський. — Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

У Євгенія подерло морозом поза плечі.

— Так от і вийшло. Відтоді я передумав дещо, придивився дечому і дійшов до того, що я також недобре роблю.

У очах Стальського, на кінцях його уст, у цілім виразі лица було щось мов насміх над тими словами; щирості, яка б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

— Що ж, се похвально пізнати свою похибку, — мовив Євгеній, не знаючи, що йому сказати і пощо Стальський виволікає перед ним свої домашні справи.

— Пізнати! Не в тім річ. Знаєте, я такий чоловік: або пан, або пропав. Як робити щось, то робити до шпунту, а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

— Значить, жиєте тепер зі своєю жінкою як слід?

— От в тім-то й річ! — мовив Стальський. — Знаєте, десять літ жили ми з собою, як чужі, як вороги, робили одно одному різні пакості і прикрості, — то так якось повернути оглоблі в противний бік.. як би вам сказати, не à r'goros¹. Рука не підіймається. Слово не вимовляється. Так от я задумав зробити се якось принадніше. Солідніше. Коли будемо самі обоє в хаті, то воно не вийде, — погань вийде, знаю наперед. Скінчиться новими докорами, новим гнівом. «Дай, — думаю, — справлю перепросини, як Бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені, перед яким не маю секрету і не потребую ні з чим ховатися», — вас. Щоб ви, так сказати, були за свідка.

— Але ж, пане любий... — мовив Євгеній, та Стальський не дав йому докінчити.

¹ До речі (франц.).

— Прошу, пане меценас, не відмовте мені сього. Дуже вас прошу. Знаєте, від сього залежить спокій і щастя двоїх людей. А при тїм позволю собі пригадати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечатися, не вступлюся відси, поки не пристанете.

— Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаюся, як кавалер я не чую себе покликаним до інтервенції в таких делікатних подружніх ділах.

— Але ж то не буде ніяка інтервенція. Звичайна візита. Ви вдаєте, що не знаєте нічогосінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя, — і при тїй нагоді наші диференції вирівнюються. Тихо, мирно, незамітно.

— Дай Боже! Ну, а коли ж би ви думали се зробити?

— Сьогодні. Зараз. Усе вже готове. Що треба — накуплено, фіакер чекає на вулиці. Прошу перебраться — і їдемо!

— Га, коли так, то служу.

Євгеній перебрався в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сіли на фіакра і поїхали. їхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших вулиць, досить далеко на передмісті. Коли доїхали, Стальський задзвонив у хвіртці. Вийшла служниця. Він велів їй забрати з фіакра пакунки, а сам з Євгенієм пішов на ганок. У покої, що виходив до ганку, крізь скляні двері видно було світно. Се був салон. Так само світилося в однім боковім покої заправо. Стальський видобув ключ, відімкнув двері, і вони ввійшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихім домі.

По хвилі вітворилися бокові двері, і в них появилася висока постать у чорній сукні.

— Се моя жінка. Пан доктор Євгеній Рафалович.

Євгеній зирнув і остовпів. Се була Регіна.

XXI

Крізь спущену стору невеличкої спальні продирається вже червоняве поранкове світло, а Євгеній спить іще. Його лице тоне в півсумерку. Десь-колись він порушиться, мов відганяючи від себе докучливу муху, потім перевернеться на другий бік, проговорить щось крізь сон, швидко і уривчасто, а там вирветься з його грудей важке стогнання. Видко, що його мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярих фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу.

Йому сниться широчезна площа — не то пасовисько, не то колюча стерня. Свіжої зелені, цвітів, дерев ані сліду. Довкола сіро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безконечною стежкою, перескакує

через якісь рівчаки, спотикається на якісь груди, стрягне в якихось мо-
кравинах і йде, йде Бог зна куди і за чим. Він утомлений, знесилений,
пригноблений сею величезною пустинею, але проте, не перестаючи,
йде, йде, йде чимраз далі. Глухо. Ні голосу пташини, ні шуму вітру, ні
цвіркоту сверчка, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня.
В безшелесній тиші він суне наперед, як дух, тільки втома і невимовна
вагота пригадує йому, що він чоловік з тіла і кості.

Та ось поперек його дороги простягається чорна стрічка, закривлена
по обох краях обрію, мов велике, плазом покладене S. Ся стрічка грубішає
в міру того, як він наближається до неї, з одного краю набирає срібля-
стого блиску, мигоче і грається проти сонця, робиться в однім місці
ширшою, в другім вужчою. Рівночасно до Євгенієвого слуху долітає
якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вогкий холодний подих. Він
пізнає: се велика ріка перерізала йому дорогу. Здалека він видить тільки
її супротилежний беріг — стрімкий, високий, мов викроєний у чорній
скалі; тільки де-де внизу просвічує до сонця водяне плесо.

Та ось він стоїть над рікою. Широка просторінь каламутної води об-
рамована в формі великої еліпси чорними стрімкими скалами. Думав
би — се озеро, але тріски, жмутки піни або стеблинки, що пливають швид-
ко по тім водянім дзеркалі, показують, що се справді ріка, показують,
відки вона випливає і куди пливе. Он там, на заході, з-за високого кам'яно-
го щовба випливає вона, а там, на сході, щезає за таким же щовбом, що
заслонює перед очима дальші закрути величезної водяної зміюки.

Євгеній стоїть над рікою і вдивляється в її каламутну воду. Та ось да-
леко на заході заторохтів бубон, загудів бас, затягла тонесенько скрип-
ка. Євгеній зирнув у той бік і побачив, як із-за чорного кам'яного щовба
виринала велика дараба. На сіро-сталевім тлі ріки вона відразу визна-
чилася мов ярка зелена пляма, — так рясно була обмаєна смерічками,
по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листям, шува-
ром та сітником. А коли надплила ближче, Євгеній міг розпізнати те
товариство, яке плило на дарабі. При передній кермі працював, зігнув-
шись у дугу, старший гуцул у лисячій клапані на голові і з люлькою
в зубах; його лиця Євгеній не міг розпізнати. За ним на лавочці сиділи
чотири музиканти, а далі на таких же лавочках, уставлених простокут-
ником, сиділо досить численне товариство. Паничі й панночки в бало-
вих строях порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети,
на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стяжки; паничі держать у руках
кришталеві чарки, інші відкорковують бутельки з вином, чути окрики,
срібні сміхи, цокання чарок. Посередині чотирикутника стоїть найвища
лавочка, коротка, лиш на дві особи. На ній сидить молода пара, що тво-

рить осередок сього пишного поїзда. До них обертаються веселі промови, сердечні бажання, голосні вівати. А ззаду, при другій кермі, стоїть молодий керманич, уродливий гуцул з чорним довгим волоссям, у білій, рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеться. В руці спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість, свої чорні очі впер він у Євгенія, немовби хотів щось пригадати йому.

«Хто ся молода пара? Хто ся пара?» — запитує сам себе Євгеній. Напружає зір, як тільки може, і вдивляється в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже. «Хто се такий? Де і коли я знав його?» Довго мучиться його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: «Адже ж се я сам! У тім самім фракку, в якім сів до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою. І як же я міг не пізнати себе самого? Правда, відтоді десять літ минуло. Невже я за той час так відмінився? Постарів, обносився?»

Але гов? Хто ж се панна молода? Хто та, що сидить обік нього на лавочці, і похитує головою, і з сонячним усміхом приймає гратуляції? Євгеній, той, що сидить на березі, якось не відразу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А тим часом дараба пливе, пливе тихо, але швидко, швидше, чимраз швидше. Ось іще видно білу руку молодої, як підняла вгору чарку. Хто вона? Яке її лице? Ні, дармо на-тужує очі Євгеній. Дараба вже минула, віддаляється, немов зісковзується по гладкій площі десь у бездонну глибінь. Музика тихне. Тільки задній керманич стоїть спокійний, величний, уродливий, мов мальований, стоїть і, не змигаючи, дивиться на Євгенія. Євгенію здається тепер, що в очах керманича видно якийсь тихий докір. Він своїм зором чіпляється ще того керманича, немов хоче випитати його про щось, та ось в тій хвилині дараба щезає за чорною скелею, за закутом. Євгеній стоїть хвилину, мов остовпілий. Хочє крикнути, але його горло здавлене і не видобуде ніяк голосу. Хочє бігти наздогін дарабі, але його ноги мов приковані до землі. Він стоїть на місці і знов дивиться в каламутну воду, що пливе, котиться і раз у раз приносить тріски, клубки піни і стебла соломи.

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло щось біле, мов колода дерева, свіжообдерта з кори. Пливе, наближається. Євгеній забув уже про дарабу і вдивляється в новий предмет. Ось він уже недалеко берега... Се не дерев'яна колода, се біле тіло жіноче. Випручалися мармурові груди з рожево-вишневіми пуп'янками. Розкидані по воді руки, виринає, то знов тоне в воді голова з лицем, піднятим до неба. Хвиля гойдає те тіло, розчісує довге золотисте волосся. Ось лице до половини піднялося з води. Очі відчинені, і на них примерз навіки вираз невимовного страху, нестерпної муки. Usta напівотворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний супокій.